

TADEUSZ WASILEWSKI
(Warszawa)

KOŚCIÓŁ MONARZY W X - XII W. I JEGO ZWIERZCHNIK BISKUP POLSKI

Anonim tzw. Gall opisując upadek palatyna Sieciecha, zaznaczył, że książę Władysław Herman nie mianował następcy na urządzie komesa palatyna Polski, lecz „cuiuslibet comiti cuius provinciam visitabat, curie responsoniem et sollicitudinem commendabat”¹. Powstanie powyższej sytuacji wyjątkowej pociągało zatem przekreślenie zasady eksterytorialności dworu książęcego i podporządkowanie go komesom tych prowincji, w których dwór w danym okresie przebywał². Przekaz Anonima tzw. Galla podkreśla zarazem zasadę ścisłego przestrzegania autonomii dworu książęcego wobec władz terytorialnych w czasie normalnego funkcjonowania aparatu władzy, gdy urząd komesa palatyna był obsadzony.

Powstaje zatem pytanie, czy pod względem kościelnym *capella ducalis* wraz z całym duchowieństwem dworskim podlegała jurysdykcji biskupa tej diecezji, w której w danej chwili przebywał dwór książęcy czy analogicznie jak dwór świecki wyłączona była spod jurysdykcji diecezjalnej.

Za tym drugim rozwiązaniem zakładającym eksterytorialność kapeli i kancelarii książęcej przemawiają analogie sięgające czasów karolińskich. Dwór karoliński, a następnie ottoński posiadał własnych biskupów dworskich, którym podlegało duchowieństwo dworskie. Kapela ottońska była podporządkowana arcykanclerzowi, a jednocześnie arcykapelanowi królestwa niemieckiego, którym był każdorazowy arcybiskup moguncki jako zwierzchnik kanclerza niemieckiego — rzeczywistego kierownika kancelarii królestwa³.

¹ *Galli Anonymi Cronica et Gesta ducum sive principum Polonorum*, ed. K. Maleczyński, *Monumenta Poloniae Historica*, Nova Series, t. 2, (dalej Anonim Gall, MPH NS II), lib. II, cap. 21, p. 88.

² O administracji prowincji i jej środkach — grodach zarządzanych przez komesów i ich zastępców wojskich, zob. T. Wasilewski, *Poland's administrative structure in early Piast times. Castra Rules by Comites as Centres of Provinces and Territorial Administration*, (w:) „*Acta Poloniae Historica*”, 44, 1981, s. 5 - 31.

³ W. Erben, *Die Kaiser — und Königsurkunden in Deutschland, Frankreich und Italien*, München 1907; H. Klewitz, *Kanzleischule und Hofkapelle*, „*Deutsches Archiv für Geschichte des Mittelalters*”, t. 4, 1940, s. 224 - 228; F. Hausman, *Reichskanzlei und Hofkapelle unter Heinrich V und Konrad III*, „*Schriften der Monumenta Germaniae Historica*”, t. 14, 1956.

Komu natomiast podlegała capella Bolesława Krzywoustego w okresie pisania przez Anonima tzw. Galla *Kroniki*. Jego listy dedykacyjne poprzedzające pierwszą i drugą księgę wyróżniają pośród episkopatu tylko jednego biskupa, wskazując tym samym na niego jako na zwierzchnika autora *Kroniki*. Był nim Paweł episcopus poloniensis. Anonim tzw. Gall wymienił go nie tylko w liście dedykacyjnym księgi pierwszej adresowanym do całego episkopatu, lecz także powtórnie we wstępie do księgi drugiej, tym razem tytułując Dei gratia Poloniensis episcopus i dedykując głównie jemu tę księgę⁴. W tym liście dedykacyjnym podniósł kronikarz szczodroliwą miłość biskupa Pawła — „recordatio largissime caritatis”. Współadresatem dedykacji został kanclerz Michał⁵. Obaj byli bezpośrednimi zwierzchnikami kronikarza, a Michał postąpił później z kanclerstwa na biskupstwo poznańskie zwane nadal polskim.

Nie wyjaśniono dotąd zadowalająco, dlaczego nasz pierwszy kronikarz tytułuje Pawła biskupem polskim, chociaż Marcina nazywa arcybiskupem gnieźnieńskim, a nie polskim. Wczesnośredniowieczni biskupi polscy nosili tytuły utworzone od ich siedzib katedralnych, a nie od ziem wchodzących do ich diecezji. Już Thietmar wymieniając nowo utworzone w 1000 r. diecezje metropolii gnieźnieńskiej nadał im nazwy od ich ośrodków katedralnych. Nawet arcybiskupi tytułowani byli gnieźnieńskimi⁶.

Od dawna toczy się spór, czy biskup polski Paweł był biskupem poznańskim, kruszwickim, ewentualnie włocławskim względnie pomorskim lub tylko biskupem dworskim⁷. W końcu przeważył zdecydowanie pogląd identyfikujący diecezję Pawła z poznańską⁸.

Paweł biskup poznański został wyróżniony przez pierwszego naszego kronikarza w dwojaki sposób: 1. przez nadanie mu tytułu biskupa polskiego; 2. przez dedykowanie wyłącznie jemu jako jednemu z bisku-

⁴ Anonim Gall, lib. II, p. 60. O epitetach nadawanych biskupowi Pawłowi w dedykacjach zob. K. Liman, *Epitety dotyczące osób w Kronice Polskiej Anonima Galla*, (w:) *Ars Historica, Prace z dziejów powszechnych i Polski*, Poznań 1976, s. 342 - 343.

⁵ Anonim Gall, lib. II, cap. 43, p. 113, w. 1. Thietmar von Merseburg, *Kronika Thietmara*, wyd. M. Z. Jedlicki (...) obok tłumaczenia tekst oryginalny, Poznań 1953, lib. IV, cap. 45, s. 209 (cytuję dalej Thietmar).

⁶ Jeśli źródła obce, powstałe w Rzymie określają ich mianem arcybiskupów polskich, to czynią to ze względu na identyfikację ich prowincji kościelnej z państwem polskim, a nie ze względu na położenie Gniezna w Wielkopolsce. J. Karwasińska, *Archiepiscopus Poloniae — Archiepiscopus Gneznensis. O adresacie bulli Paschalisa II*, „*Studia Źródłoznawcze*”, t. 28, 1983, s. 41 - 50 (dalej „St. Źr.”), zaznacza, że zwykłą tytułatę a chiepisopus Gneznensis zastępowano niekiedy w kurii rzymskiej tytułem archiepiscopus Poloniae, co powtórzył w 1153 r. również arcybiskup Jan na swej pieczęci.

⁷ Zestawienie poglądów zob. A. Gieysztor, *O kilku biskupach polskich XI wieku*, (w:) *Europa—Słowiańszczyzna—Polska. Studia ku uczczeniu Profesora Kazimierza Tymienieckiego*, Poznań 1970, s. 322 - 323 (cytuję dalej Gieysztor, *O kilku biskupach*).

⁸ Zob. przyp. 39 - 41.

pów dodatkowo drugiej księgi kroniki. Związek między tymi dwoma wyróżnieniami jest więcej niż prawdopodobny.

Po raz pierwszy tytułatura episcopus poloniensis lub raczej in Polonia wystąpiła w najstarszym roczniku polskim nazwanym umownie przez Gerarda Labudę Rocznikiem Jordana-Gaudentego⁹. Zapis tego rocznika zachował się zarówno w tzw. Roczniku kapitulnym poznańskim pod 968 r. — Jordanus primus episcopus in Polonia ordinatus est, jak i w postaci skróconej, bez imienia biskupa, nie znanego źródłom czeskim, w rocznikach czeskich: Polonia cepit habere episcopum¹⁰. Gerard Labuda wykazał, że ów pierwszy biskup był biskupem misyjnym całej Polski¹¹, dodajmy jednak, że był zarazem jako jedyny biskup polski również zwierzchnikiem kapeli dworskiej i kościołów grodowych. Po utworzeniu w roku 1000 polskiej prowincji kościelnej Unger, ówczesny biskup polski z siedzibą w Poznaniu, utracił wprawdzie władzę biskupa misyjnego nad całym państwem, pozostał jednak dworskim biskupem Bolesława Chrobrego, który nieprzypadkowo coraz częściej przebywał w Poznaniu — miejscu ostatniego spoczynku zarówno Bolesława Chrobrego, jak i Mieszka II¹². Zachował również Unger jako biskup polski — archikapelan książęcy zwierzchność nad najstarszymi kościołami grodowymi położonymi w grodach komesowskich, a przede wszystkim w ośrodkach określonych później przez Anonima tzw. Galla mianem sedes regni principales, na co wskazuje przedstawiony poniżej przykład kościoła św. Michała na Wawelu w Krakowie. Sądzimy zatem, że nawet kościół

⁹ Nazwę „Rocznik Gaudentego” wprowadził Wojciech Kętrzyński, *O rocznikach polskich*, Rozprawy Akademii Umiejętności, wyd. hist.-filozof., 34, 1897, s. 268, a uściśliła jako rocznik prowadzony na gnieźnieńskiej tablicy paschalnej Zofia Kozłowska-Budkowa, *Początki polskiego rocznikarstwa*, „St. Żr.”, 2, 1958, s. 84 - 86. Drugi natomiast, starszy od tego rocznik powstał według niej na tablicy paschalnej, która „należała do tegoż biskupa (Jordana), lub jego następcy (Ungera) [...] Z wyżej przytoczonych względów trudno sobie wyobrazić, aby ten najprymitywniejszy rocznik dworski zaczęto pisać później niż w r. 984 — raczej wcześniej”, ibidem, s. 84. G. Labuda, *Gdzie pisano najdawniejsze roczniki polskie?*, „Roczniki Historyczne”, 23, 1957, s. 95, nazwał go „Rocznikiem Jordana kontynuowanym przez Gaudentego”, a w skrócie „Rocznikiem Jordana-Gaudentego”.

¹⁰ Oba przekazy porównał ze sobą G. Labuda, *O najstarszej organizacji Kościoła w Polsce*, „Przegląd Powszechny”, nr 6/754, 1984, s. 377 - 381.

¹¹ G. Labuda, *Magdeburg i Poznań (Założenie arcybiskupstwa magdeburgskiego i biskupstwa poznańskiego na tle wschodniej polityki misyjnej Ottona Wielkiego)*, „Roczniki Historyczne”, 14, 1938, s. 185 - 238, tenże, *Studia nad początkami państwa polskiego*, Poznań 1946, s. 76 - 79, (dalej Labuda, *Studia*), K. Buczek, *Jordan (zm. 982 lub 984), pierwszy biskup Polski*, „Polski Słownik Biograficzny” (cytuje dalej PSB) t. IX, 2, Wrocław—Warszawa—Kraków 1965, s. 270 - 271, G. Labuda, *O najstarszej organizacji*, s. 377 - 381.

¹² Katedrę poznańską jako miejsce spoczynku Bolesława Chrobrego wymienia *Kronika wielkopolska*, wyd. B. Kürbis, MPH, S. N., t. VIII, 2, Warszawa 1970, p. 17 Joannis Dlugossii Annales seu cronicae incliti Regni Poloniae, lib. I - II, editionem curavit J. Dąbrowski, Varsoviae 1964, lib. II, p. 295 (cytuje dalej Dlugossii Annales). Napis na grobowcu poznańskim Bolesława Chrobrego powstał według badań Gerarda Labudy zaraz po śmierci króla w otoczeniu jego następcy Mieszka II, Labuda, *Studia*, s. 241, por. też R. Gansiniec, *Grobowiec Bolesława Chrobrego*, *Archeologia*, 3, 1949, s. 123 - 168; tenże, *Nagrobek Bolesława Chrobrego*, „Przegląd Zachodni”, 7, 1951, nr 7/8, s. 359 - 421.

świętego Jerzego na grodzie gnieźnieńskim, później kolegiacki, wyłączony był spod władzy powołanego w roku 1000 arcybiskupa gnieźnieńskiego, który uzyskał własny kościół katedralny i tworzył przy nim odrębną arcybiskupią kapitułę¹³.

Mężem zaufania i kierownikiem polityki zagranicznej Bolesława Chrobrego był po roku 1000 nadal biskup polski Unger, a nie arcybiskup Radzim Gaudenty. Najstarsze kroniki polskie zachowały bowiem przekazy o konfliktach Bolesława Chrobrego z pierwszym arcybiskupem gnieźnieńskim, który podobno wyklął kraj¹⁴. Biskup Unger był natomiast zaufanym współpracownikiem Chrobrego i bez wątpliwa zwierzchnikiem jego kapeli, skoro został wysłany w 1004 r. do Rzymu po koronę królewską dla swojego władcy i w drodze powrotnej uwięziony w klasztorze w Magdeburgu pod czujną strażą¹⁵.

Nie znamy bezpośrednich następców Ungera, zmarłego w 1012 r., biskupów poznańskich za panowania Bolesława Chrobrego i Mieszka II, gdyż biskup Ederam de Polonia wpisany do nekrologu weltenburskiego pod datą 29 listopada był zapewne biskupem poznańskim dopiero z nominacji Kazimierza Odnowiciela¹⁶. Ederamus episcopus został bowiem wpisany pod tą samą dzienną datą ręką sprzed 1049 r. do nekrologu emmeramskiego¹⁷.

Uważamy, że Ederam był biskupem poznańskim, gdyż nie wymieniają go ani dokładne katalogi biskupów krakowskich, ani katalogi odnowionego dopiero w 1050 r. biskupstwa wrocławskiego¹⁸. Tytułowanie go biskupem polskim zamiast poznańskim uzasadniała niewątpliwie pozycja, jaką zajmował na dworze księcia Polski jako jego archicapellanus i archicarcellarius. Diecezja poznańska nazywana była wówczas polską także ze względu na zakorzenioną już od czasów biskupów polskich Jordana i jego następcy Ungera tradycję¹⁹. Jak trwały były podobne tradycje nazewnictwa poucza przykład biskupstwa morawskiego przez czas jakiś należącego do państwa pierwszych Piastów, zachowującego tradycyjną,

¹³ W 1220 r. występuje Sędziwój kanonik św. Jerzego i kapituły katedralnej w Gnieźnie, *Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski*, t. I, wyd. I. Zakrzewski, Poznań 1877, nr 109 (cytuje dalej KWkp, I), w 1255 kościół ten określono jako położony „in arce”, *ibid.*, nr 330, por. F. Kryszak, *Kapituła kolegialna św. Jerzego na zamku gnieźnieńskim*, „Nasza Przeszłość”, 24, 1966, s. 127 - 133.

¹⁴ Anonim Gall, lib. I, cap. 19, p. 43.

¹⁵ *Vita quinque fratrum eremitarum auctore Brunone Querfurtensi*, rec. H. Karwasińska, MPH, S. N, t. IV, fasc. 3, Warszawa 1973, cap. 21, p. 71, w. 3 - 72, w. 14.

¹⁶ *Necrologium Weltenburgense*, MGH Necrologia Germaniae t. III, Berolini 1905, ed. F. L. Baumann, p. 382.

¹⁷ *Necrologium Monasterii S. Emmerammi Ratisbonensis*, *ibid.*, p. 331, Z. Kozłowska-Budkowa, *Który Bolesław? (w:) „Prace z dziejów Polski feudalnej ofiarowane Fomanowi Grodeckiemu w 70 rocznicę urodzin”*, Warszawa 1960, s. 86.

¹⁸ MPH, VI, s. 558, 560, por. S. Kętrzyński, *Polska X - XI wieku*, Warszawa 1961, s. 642.

¹⁹ Gorąco dziękuję prof. Stanisławowi Trawkowskiemu za zwrócenie mi na to uwagi w czasie dyskusji nad tym artykułem 23 I 1985 r. podczas zebrania Komisji Mediewistycznej Polskiego Towarzystwa Historycznego.

od czasów Metodogo arcybiskupa sancte ecclesie Marahensis, nazwę terytorialną, mimo że nawet katedra nosiła nazwę ołomunieckiej: Olomuncensis ecclesia²⁰.

Z następców Ederama znamy, dzięki Anonimowi tzw. Gallowi, Franka, biskupa polskiego (poloniensis episcopus), inicjatora w 1085 r. poselstwa księcia Polski Władysława Hermana do opactwa świętego Idziego do Prowansji²¹. Na związek biskupa Franka z kapelą książęcą wskazuje dodatkowo postawienie na czele duchowieństwa należącego do tego poselstwa kapelana księżnej Judyty czeskiej²². Natomiast umieszczenie Franka na czołowym miejscu lubińskiej Liber Fraternalitatis (Episcopus Franco)²³ i wpisanie go do Liber Mortuorum tegoż klasztoru pod dniem 10 października²⁴ świadczy zarówno o tym, że był biskupem poznańskim, jak i o związkach z kapelą książęcą obsługiwaną przez mnichów lubińskich.

Biskup polski (poznański) Franko bywa identyfikowany z biskupem tego imienia wpisanym pod dniem 21 marca do nekrologu opactwa w Weltenburgu nad Dunajem²⁵. Był to jednak zapewne biskup węgierski wymieniony pod 1071 r. w kronice węgierskiej jako doradca króla Salomona²⁶, a w 1075 r. świadkujący na dokumencie księcia Gejzy dla opactwa świętego Benedykta „juxta Gran”²⁷. W 1082 r. tenże Franco episcopus bellegradensis przebywał czasowo w Leodium²⁸. Ośrodkiem jego diecezji nie był z pewnością Białogard pomorski, jak przypuszczali Pierre David²⁹ i Zofia Kozłowska-Budkowa³⁰, lecz Gyula-Fehérvár (Al-

²⁰ Por. H. Łowmiański, *Początki Polski. Z dziejów Słowian w I tysiącleciu n.e.*, t. IV, Warszawa 1970, s. 437, przyp. 1368, s. 489, przyp. 1507 - 1508.

²¹ Anonim Gall, lib. I, cap. 30, p. 57: Franco Poloniensis episcopus.

²² *Petrus capellanus ducisse Judith, Cosmae Pragensis Chronica Boemorum*, ed. B. Bretholtz, W. Weinberger adiuvante, MGH NS, t. II Berolini 1923, lib. II cap. 36, p. 134; *Długossii Annales* tytułują go kanonikiem krakowskim, lib. IV, p. 152, por. komentarz, s. 395.

²³ *Liber Fraternalitatis et Liber Mortuorum abbatiae Sanctae Mariae Lubinensis*, recensuit et annotavit S. Perzanowski, MPH SN t. IX, fasc. 2, p. 7 (cytuje dalej *Lib. Frat. Lubin — Lib. Mort. Lubin.*).

²⁴ *Lib. Mort. Lubin.*, p. 101.

²⁵ *Necrologium Weltenburgense*, zob. wyżej przypis 16, p. 373.

²⁶ *Chronici hungarici compositio saeculi XIV*, rec. A. Domanovszky, (w:) *Scriptores rerum hungaricarum tempore ducum regemque stirpis Arpadianae gestarum edendo operi praefuit Emericus Szentpétery*, t. I - II, Budapestini 1937 - 1938, t. I, p. 375, v. 13, 30 - 31 (cytuje dalej *Script. rer. hung.*).

²⁷ Fejér Georgius, *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, t. I - XI, Budae 1829 - 1844 (dalej Fejér, CD), I, p. 428, 439, II p. 68; *Monumenta ecclesiae Strigonensis*, I - II, ed. F. Knauz, Strigonii 1874 - 1882 (dalej *Monum. Strigon.*), I, p. 57; Wenzel Gusztáv, *Codex diplomaticus Arpasianus continuatus*, I - XII, Pest 1860 - 1874 (dalej Wenzel CD Arpad.), I, p. 6, II, p. 1; por. *Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica* (opracował) I. Szentpétery, *I. Kötet 1001 - 1270*, 1 - 3 Füzet, Budapest 1923 - 1930 (dalej *Regesta Arpad.*), nr 20.

²⁸ MGH *Scriptores* (dalej SS) VIII, s. 579, 590, XII, s. 50; por. P. David, *La Pologne et l'évangélisation de la Poméranie*, Paris 1928, s. 1 - 19; J. Stiennon, *La Pologne et le pays mosan au moyen-âge*, „Cahiers de Civilisation Médiévale”, 4, 1962, z. 4, s. 463 n.

²⁹ P. David, s. 1 - 19.

³⁰ Z. Kozłowska-Budkowa, *Franco biskup polski*, PSB, t. VII, 1948 - 1958, s. 92.

ba Julia) w Siedmiogrodzie³¹. Jego następcy tytułowani byli biskupami siedmiogrodzkimi.

W bliżej nie określonym czasie, zamkniętym latami 1032 - 1102, biskupem polskim był członek zgromadzenia kanoników św. Szymona i Judy w Goslarze Eckhardus Poloniensis episcopus. Aleksander Gieysztor na podstawie miejsca wpisu jego do Relacji o założeniu i prepozytach tego zgromadzenia po nominacjach cesarza Henryka IV na biskupstwa sprzed 1097 r. datuje hipotetycznie objęcie przez Eckharda „biskupstwa polskiego” na schyłek panowania Władysława Hermana, po 1097 r.³² Byłby zatem ów Eckhard następcą biskupa Franka w diecezji poznańskiej.

Następcą Eckharda został prawdopodobnie Henricus sacerdos et monachus eiusdem loci et episcopus Poloniensis wpisany do nekrologu zreformowanego konwentu siegburskiego pod 8 lipca przed 1125 r. Wymieniony został również w wykazie zmarłych z Siegburga przesłanym do Christ Church Abbey (katedry) w Canterbury. Na podstawie miejsca wpisu do tego wykazu możemy sądzić, że zmarł między 1105 a 1113 rokiem³³. Dopiero jego następcami byłiby zatem biskupi polscy, przedstawieni powyżej, Paweł i Michał.

Wszyscy zatem znani nam dotąd biskupi nazwani polskimi, występujący w XI i początkach XII w. mieszczą się dobrze w wykazie biskupów jednej diecezji. Wszyscy mogli być kolejno jako biskupi poznańscy następcami Ungera — biskupami dworu polskiego i arcykapelanami księcia Polski.

Występowanie ich w nekrologach lub księgach brackich opactw niemieckich uzasadnione było ich zaangażowaniem w prowadzenie polityki zagranicznej dworu polskiego, co wiązało się z kontaktami z niemieckimi instytucjami kościelnymi. Jeśli nie byli biskupami polskimi (poznańskimi), to w drugiej połowie XI w., wobec istnienia katalogów biskupich krakowskiego i wrocławskiego, mogli być co najwyżej biskupami płockimi lub biskupami tytularnymi bez diecezji (episcopi chori) i tej ewentualności nie możemy stanowczo wykluczyć. Byłby to jednak wyjątek. Gdyby wszyscy ci biskupi określani konsekwentnie jako polscy byli biskupami kilku różnych diecezji metropolii gnieźnieńskiej, to niezrozumiała byłaby ta konsekwencja w nadawaniu im tak nieprecyzyjnego tytułu. Natomiast bezimienny biskup przebywający 27 grudnia 1057 r. w Pöhlde przy cesarzowej regentce i młodocianym Henryku IV, wymieniony jako unus de regione quae dicitur Bolani³⁴, mógł być nawet bi-

³¹ Nie był natomiast Franko z Węgier biskupem chorwackiego Biogradu, gdyż katedrę biskupią zajmował w nim w 1066 r. Dabro, *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, vol. I, collegerunt et digesserunt J. Stipišić et M. Samšalović, Zagrabiae 1967 (dalej CD Croatiae), p. 102 w 1075 r. Teodosius, *ibid.*, p. 142; por. p. 151, w 1076 r. Prestantius, *ibid.*, p. 145, 146, 154, a w 1095 r. B(onus), *ibid.*, p. 204. Diecezja ta leżała poza granicami Węgier, jej biskup nie mógł być zatem doradcą króla Węgier.

³² Gieysztor, *O kilku biskupach*, s. 326.

³³ *Ibid.*, s. 325.

³⁴ MGH SS, VII, p. 246; por. S. Kętrzyński, *Polska X - XI wieku*, s. 563, 575.

skupem krakowskim lub wrocławskim, za czym przemawiałoby opisowe określenie jego pochodzenia zamiast zwykłego tytułu episcopus polonien-sis (de Polonia).

Tadeusz Wojciechowski w szkicu historycznym zatytułowanym *Faktum biskupa Stanisława* stwierdził ścisły związek między urzędem kanclerskim a katedrą poznańską³⁵.

Michał z rodu Awdańców, kanclerz książęcy nazwany przez Anonima tzw. Galla swoim współpracownikiem („cooperator suus”)³⁶, został następnie biskupem polskim. Nekrolog i kalendarz bamberski zanotowały pod 17 lipca: „Michahel episcopus Poloniae obiit, de quo dantur IV unciae de Lubendorf”³⁷. Nekrolog lubiński umieścił wzmiankę o śmierci (lub kommemorację) Michaelis episcopi pod 7 sierpnia³⁸. Brak w niej oznaczenia diecezji, skąd, jak trafnie zauważył Gerard Labuda, należy wnosić, że był to miejscowy biskup poznański³⁹. Władysław Abraham twierdził wprawdzie, że określenie biskup polski oznacza biskupa (wielko)polskiego, czyli poznańskiego, lecz wyrażał wątpliwość, czy kanclerz Michał Awdaniec został biskupem poznańskim⁴⁰. Bardziej stanowczo umieszczali Michała na poznańskiej stolicy biskupiej Gerhard Sappock i Gerard Labuda⁴¹. Hipoteza Józefa Nowackiego, że kanclerza Michała wyniesiono na któreś z nowo utworzonych w latach 1075 - 1124 biskupstw polskich, najprawdopodobniej po 1112 r. na biskupstwo kaliskie (?), pozabawiona jest uzasadnienia źródłowego⁴².

Tadeusz Wojciechowski uważał, że Anonim tzw. Gall uczcił biskupa polskiego Pawła powtórną, tym razem indywidualną dedykacją, jako byłego kanclerza książęcego, a więc swego dawnego zwierzchnika w służbie kancelaryjnej. Na dalszych trzech przykładach z XII w. dowodził, że kanclerz z reguły postępował na katedrę poznańską. Związek między obu tymi godnościami tłumaczył zależnością kanclerza, a w rzeczy samej wicekanclerza od biskupa poznańskiego, który był kanclerzem pro tempore⁴³.

Nie znamy niestety następców Pawła i Michała Awdanica na biskup-

³⁵ T. Wojciechowski, *Szkice historyczne XI wieku*, Warszawa 1970, s. 260 - 263.

³⁶ Anonim Gall, lib. II, p. 60, w. 4 - 5.

³⁷ *Stebenter Bericht des historischen Vereins zu Bamberg*, 1844, s. 253, cyt. za T. Wojciechowskim, *Szkice*, s. 260, przyp. 9, oraz *Ex Necrologio Capituli S. Petri Bambergensis*, ed. Ph. Joffe, (w:) *Monumenta Bambergensia, Bibliotheca rerum Germanicarum*, t. V, Berolini 1869, p. 559 (cytuję dalej *Mon.Bamb.*) por. W. Semkowicz, *Ród Awdańców w wiekach średnich*, „Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk Poznańskiego”, 1919, i odtbitka, Poznań 1920, s. 168 n.

³⁸ *Lib. Mort. Lubin*, p. 88.

³⁹ G. Labuda, *Michał (w. XI/XII), kanclerz księcia Bolesława Krzywoustego, domniemany biskup poznański*, PSB, t. XX, 3, 1975, s. 611 - 612.

⁴⁰ W. Abraham, *Organizacja kościoła w Polsce*, Lwów 1893, s. 86, przyp. 4, 5, Poznań 1962, s. 143 - 144.

⁴¹ G. Sappock, *Die Anfänge des Bistums Posen und Reihe seiner Bischöfe von 968 - 1498*, Leipzig 1937, s. 82 n., uznał go za biskupa poznańskiego, a pogląd ten podtrzymał G. Labuda, *Michał*.

⁴² J. Nowacki, *Dzieje archidiecezji poznańskiej*, t. II, Poznań 1964, s. 11, 46.

⁴³ T. Wojciechowski, *Szkice*, s. 261 - 263.

stwie poznańskim. Bezpośrednim następcą biskupa Michała mógł zostać na krótko przed katastrofą palatyna Skarbimira sam Anonim tzw. Gall, jeśli trafny jest domysł Tadeusza Wojciechowskiego, że dedykował w 1113 r. trzecią księgę swej *Kroniki* już jako kanclerz książęcy kapelanom jako swoim podwładnym⁴⁴. W takim wypadku wakans na biskupstwie poznańskim musiałby nastąpić jeszcze przed buntem Skarbimira w 1118 r., a sądzimy, o czym niżej, że w tym roku biskup Michał Awdaniec żył jeszcze. Następcą Michała na biskupstwie poznańskim byłby zatem Marcin, znany głównie z katalogu Długosza, który według niego objął diecezję poznańską w 1128 r.⁴⁵

Przedstawioną hipotezę Tadeusza Wojciechowskiego o związku biskupstwa poznańskiego z kanclerstwem polskim należałoby na podstawie analogii karolińskich i ottońskich sformułować odmiennie. Biskup polski Paweł był zwierzchnikiem Anonima tzw. Galla z tytułu swojej godności biskupa polskiego, bardziej zatem jako archicapellanus niż archicancellarius ducis Poloniae. Tym samym stwierdzamy silniejsze wpływy wzorców jeszcze karolińskich niż ottońskich na organizację dworu i państwa pierwszych Piastów. Zjawisko podobne wystąpiło również w strukturze świeckich urzędów dworskich i w organizacji wsi służebnych⁴⁶.

Anonim tzw. Gall należał zatem do kleru podległego Pawłowi biskupowi polskiemu jako kapelan książęcy, członek kapeli, do której należał znacznie szerszy zakres zadań niż praca w kancelarii książęcej i która obejmowała znacznie szersze grono osób niż sami tylko pisarze kancelarii — adresaci dedykacji trzeciej księgi *Kroniki* Anonima tzw. Galla⁴⁷.

Uważamy zatem, że biskupi polscy, zarówno Unger i Ederam w pierwszej połowie XI w., jak Franko, Eckhard i Henryk w okresie panowania Władysława Hermana, a Paweł i Michał za Bolesława Krzywoustego, łączyli godności biskupa poznańskiego i biskupa dworu polskiego (arcykapelana), stąd też konsekwentnie oni tylko noszą tytuł biskupa polskiego. Był to zatem kościelny odpowiednik tytułu comes palatinus Poloniae⁴⁸. Bezpośredni zwierzchnik krakowskiej kancelarii książęcej nosił jeszcze w 1213 r. analogiczny do powyższych tytuł cancellarius Poloniae⁴⁹. Była to bez wątpienia kontynuacja tytułatury powstałej we wcześniejszym średniowieczu, gdyż współcześnie nawet książęta mało-

⁴⁴ Ibid., s. 260 - 261.

⁴⁵ *Długossii Annales*, lib. IV, p. 308, 450, *Joannis Długossii Catalogus episcoporum Poznaniensium*, (w:) tegoż, *Opera omnia*, t. I, p. 487, Kozłowska-Budkowa, *Repertorium*, nr 49, p. 43.

⁴⁶ Por. uwagi A. Gieysztor, *Urząd wojewódzki we wczesnych państwach słowiańskich w IX - XI wieku*, „Archeologia Polski”, t. 16, 1971, s. 317 - 325.

⁴⁷ Anonim Gall, lib. III, p. 120, v. 3 - 4.

⁴⁸ Ibid., lib. II, cap. 30, p. 98, z odwróconą kolejnością wyrazów comes Poloniae palatinus zamiast poprawniejszej comes palatinus Poloniae.

⁴⁹ Ego Ivo divina miseratione dictus cancellarius Poloniae, *Kodeks dyplomatyczny Polski*, wyd. L. Rżyszczewski, A. Muczkowski, A. Z. Helcel, J. Bartoszewicz, t. III, Warszawa 1858, nr 7, p. 10 - 11, dokument z 24 VI 1213 (dalej KPol).

polscy zarzucają tytuł dux Poloniae na rzecz nowszego — dux Cracoviae et Sandomiriae⁵⁰.

Eksterytorialność i niezależność od władz prowincji kościelnej zwierzchnika kleru dworskiego skupionego na dworach władcy danego kraju była zjawiskiem powszechnym w Europie Środkowo-Wschodniej i Południowej przyjmującej i adaptującej do swych potrzeb wspólny wzorzec karolińsko-ottoński.

Zwierzchnik ów nosił najczęściej tytuł kościelny o charakterze dworskim: episcopus, praepositus lub cancellarius curie lub Polonie, Hungarie lub Croatie.

W Czechach pozycję zwierzchnika kapelanów i sekretarzy posiadał proboszcz (prepozyt) kapituły wyszehradzkiej. Fundował ją w 1070 r. książę Wratysław II, później król Cech, uwzględniając potrzeby dworu i państwa, a także w celu przeciwstawienia się monopolistycznej pozycji biskupa i kapituły praskiej podważającej autorytet władcy⁵¹. Według Kanonika Wyszehradzkiego, kontynuatora Kosmasa, Wratysław II uzyskał od papieża Aleksandra II dla swojej fundacji niezależność od biskupa praskiego, a dla proboszcza, prezbitera, diakona i subdiakona kapituły prawo noszenia mitry (infuły) i sandałów⁵². Proboszczem wyszehradzkim i jednocześnie kanclerzem księcia Czech Władysława II był w latach 1143 - około 1150 Aleksander, brat biskupa praskiego Daniela⁵³.

Analogiczne zjawiska w zakresie organizacji kościoła monarszego występują również na Węgrzech. Prepozyci Białogrodu Stołecznego (Szekesfehervaru) stali na czele kleru stołecznego dworu króla Węgier i przede wszystkim na czele węgierskiej kancelarii królewskiej, a także posiadali liczne kościoły obsadzone przez zależny od nich kler. Już w początkach XI w. wyłamali się oni lub może raczej nigdy nie podlegali nie tylko władzy diecezjalnej biskupów Weszpremu, lecz nawet nie uznawali władzy arcybiskupa Esterhomu (Ostrzygomu). Przekaz o wyłączeniu kościoła białogrodzkiego spod władzy arcybiskupiej znajdował się w zaginionych tzw. „Gesta e temporibus sancti Ladislai oriundis”, z których zaczerpnął go w początkach XII w. biskup Hartwik w swojej Vita s. Stephani regis. „Supradescriptam ecclesiam [basilicam in Alba Regalis — T. W.] rex [Stephanus — T. W.] retinens, tali eam libertate dotavit,

⁵⁰ Już w 1207 r. w piśmie papieża Innocentego III wymieniono ducatus Cracoviensis, *Kodeks dyplomatyczny Matopolski*, wyd. F. Piekosiński, t. I-IV, Kraków 1876-1905 (dalej K Mp.), t. I, nr 5, a w 1231 r. księżna Grzymiślawa tytułowała zmarłego męża Leszka Białego dux Cracovie, Sandomirie et Luchicie, *ibid.*, t. I, nr 13.

⁵¹ *Cosmae Pragensis Chronica Boemorum*, ed. B. Bretholz, W. Winberger adiuvante, MGH SS, t. II, Berolinj 1923, lib. II, cap. 27, p. 120c wpis Wratysława II, falsyfikat z połowy XII w. o założeniu kolegiaty wyszehradzkiej, *ibid.*, Anhang II, p. 252-254.

⁵² *Canonici Wissegradensis Continuatio Cosmae*, ed. R. Köpka, MGH SS, t. IX, 1851, p. 134, r. 1129 (cytuje dalej Kanonik Wyszeh.).

⁵³ V. Novotný, *České dějiny*, t. I, cz. 2, s. 852, 831-832; por. komentarz M. Wojciechowskiej, (w:) *Kronikarce czesky Kanonik Wyszehradzki, Mnich Szazawski*, Warszawa 1978, s. 192-193.

ut nullus episcoporum in ea cuiusvis iuris quidquam haberet”⁵⁴. Zajmując wobec tego pozycję równą biskupom i posiadając bez wątpienia prawo noszenia mitry tytułowani byli, zwłaszcza w użyciu potocznym, biskupami, gdyż z takim tytułem episcopus Albae civitatis wystąpił w 1134 r. w kronice Kanonika Wyszehradzkiego Piotr, poseł króla Beli Słepęgo do cesarza⁵⁵. Dopiero w 1191 r. papież Klemens III nakazał prepozytowi Białogrodu Stołecznego podporządkowanie się Jobowi, arcybiskupowi Esterhomu⁵⁶. Prepozyci nie uznali jednak tej decyzji papieskiej i prowadzili walkę o utrzymanie swojej niezależności przez całe średniowiecze⁵⁷. Jakby w odpowiedzi na bullę z 1191 r. prepozyt Kathapan w 1193, a magister Piotr w 1212 r. przybrali tytuł Hungarie lub totius Hungarie cancellarius⁵⁸. Równoważny powyższemu tytuł cancellarius aulae regiae nosili również, najpóźniej od 1262 r., arcybiskupi Esterhomu⁵⁹.

Księstwo, a następnie królestwo Chorwacji posiadało misyjnego biskupa Chorwacji z siedzibą w stołecznym Ninie. Był on z tych samych przyczyn, jak Jordan polski, tytułowany episcopus Chroatorum. Podobnie też jak biskupi Poznania utrzymał biskup Chorwacji tytuł episcopus Chroatorum po utracie w 925 r. zwierzchnictwa kościelnego nad księstwem chorwackim na rzecz sufraganów kościelnej prowincji splickiej. Był według XIII-wiecznego dziejopisa metropolii splickiej archidiacona Tomasa zawsze przy królu, gdyż erat unus ex principibus aulae⁶⁰. Z czasem uzyskał nową katedrę w jednej z nowych stolic królestwa chorwackiego, Kninie, i stanął na czele nowej knińskiej diecezji⁶¹. Jako biskup był zarazem arcykapelanem i kanclerzem króla Chorwacji. W dokumentach króla Chorwacji Kreszimira IV wystąpił w 1069 i 1070 r. Anastasius huius cirographi dictator, Cruatensis episcopus et aule regis cancelarius⁶². Za następcy Kreszimira IV, króla Zwonimira, w 1083 r. sacerdos Teodor, tytułowany również kanclerzem, pisał dokumenty ius-su domini episcopi (Chroatensis)⁶³, a dokument króla Stefana wystawili w 1089 r. Grzegorz biskup Chorwacji i Grzegorz kanclerz królewski⁶⁴.

⁵⁴ *Legenda S. Stephani regis ab Hartvico episcopo conscripta*, rec. E. Bartońnik, (w:) *Script. rer. hung.*, II, p. 418, v. 5 - 7.

⁵⁵ Kanonik Wyszeh. p. 139, r. 1134; *Długossii Annales*, lib. IV, p. 319 tytułują Petrus Albe Regalis prepositus; por. Novotný, *Ceské dějiny*, t. 1, cz. 2, s. 628.

⁵⁶ Bullę wydał G. Pray, *Specimen Hierarchiae Hungaricae*, pars I, *Posonii et Cassoviae 1776*, p. 7; nowsze wydania bulli są mi niedostępne.

⁵⁷ Pray, s. 6 - 13.

⁵⁸ *Regesta Arpad.*, I, nr 154, 254, 274 - 276.

⁵⁹ Fejér, CD IV, 3, p. 531.

⁶⁰ N. Klaić, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, Zagreb 1971, s. 294 - 302.

⁶¹ A. Dabinović, *Hrvatska državna i pravna povijest*, Zagreb 1940, s. 129 - 130; N. Klaić, *Povijest Hrvata*, s. 394. Rozprawa M. Barady, *Episcopus Chroatensis*, „Croatia Sacra”, I, 1931, była mi niedostępna.

⁶² CD Croatiae, I, nr 82, 85/2.

⁶³ Ibid., nr 126.

⁶⁴ Ibid., nr 150.

Krótkie charakterystyki organizacji kościoła monarszego w Czechach, na Węgrzech i w Chorwacji pozwalają odtworzyć zasady praktycznego zastosowania w Europie Środkowo-Wschodniej karolińsko-ottońskiego modelu organizacji tego kościoła, który odnajdujemy również w Polsce.

Stwierdziliśmy, że pozycję arcykapelana, zwierzchnika kościołów księżęcych, utrzymał biskup poznański tytułowany nadal tradycyjnie biskupem polskim również w monarchii odbudowanej przez Kazimierza Odnowiciela. Zatem nie tylko Gniezno jako stolica arcybiskupia, lecz także Poznań utrzymał, przynajmniej częściowo, prerogatywy dawnej stołeczności nabyte w czasach biskupów Jordana i Ungera.

Po ukazaniu się w 1916 r. rozprawy Oswalda Balzera zatytułowanej *Stolice Polski* przywykliśmy uważać, że w odnowionej monarchii Kraków już od 1040 r. uzyskał na stałe i bez wahań pozycję stołeczną. Balzer pominął w swojej rozprawie niezwykle istotne wzmianki o miejscu ostatniego spoczynku Piastów. Nie uwzględnił również przekazów o pochowaniu Kazimierza Odnowiciela w katedrze poznańskiej⁶⁵.

Czytając wielkie dzieło Jana Długosza dowiadujemy się, że w pierwszych latach po powrocie z Niemiec rezydował książę Kazimierz w Krakowie. W 1041 r. zaślubił w nim, według Długosza, Marię Dobronegę⁶⁶, tutaj też w 1044 r. urodził mu się syn Władysław⁶⁷. Natomiast w latach 50-tych przebywał stale w Poznaniu, gdzie urodziła mu się w 1055 r. córka Świętochna ad cuius baptisterium Kazimirus... convocans solennem curiam Poznanie celebravit⁶⁸. In aula regia Poznanie Dominico Corpore (21 VI 1058) proklamował syna Bolesława królem⁶⁹. W Poznaniu zmarł 28 listopada 1058 r. i pochowany został w katedrze poznańskiej w grobie dziada Bolesława, przy prochach ojca Mieszka II⁷⁰.

Natomiast stolicą Bolesława Szczodrego, syna i następcy Kazimierza, był, według tegoż Długosza, od początku panowania ponownie Kraków, tym razem już bez wahań. Ślub tejże córki Kazimierza Świętochny chrzczonej w Poznaniu odbył się w 1063 r. w Krakowie⁷¹. W nim także zaślubił Bolesław w 1067 r. małżonkę, którą Długosz nazywa Wysesławą⁷². W Krakowie umiejscowił również narodziny ich syna Mieszka w dniu 12 kwietnia 1069 r. i grobowiec owej Wysesławy⁷³.

⁶⁵ *Długossii Annales*, lib. III, p. 75 - 76; zob. też uwagi J. Nowackiego, *Dzieje archidiecezji poznańskiej*, t. I, *Kościół katedralny w Poznaniu. Studium historyczne*, Poznań 1959, s. 572 - 573.

⁶⁶ *Długossii Annales*, lib. III, p. 36 - 37.

⁶⁷ *Ibid.*, p. 48.

⁶⁸ *Ibid.*, p. 70.

⁶⁹ *Ibid.*, p. 75.

⁷⁰ *Ibid.*, p. 75 - 76. Datę roczną potwierdzają roczniki polskie, natomiast dzienna jest mylna, gdyż Kazimierz Odnowiciel zmarł 19 marca (Z. Kozłowska-Budkowa, *Który Bolesław?*; s. 85). Za datę dzienną śmierci uznał prawdopodobnie Długosz kommemorację jego zapisaną w którymś z klasztorów, zapewne tynieckim.

⁷¹ *Długossii Annales*, lib. III, p. 87.

⁷² *Ibid.*, p. 95.

⁷³ *Ibid.*, p. 99.

Przekazy powyższe z lat 1041 - 1069, w większości nie potwierdzone przez wcześniejsze źródła, mają zadziwiająco wiarygodne daty roczne, pozwalające na wysunięcie przypuszczenia, że Długosz dotarł do pełniejszej redakcji dawnego rocznika dworskiego z lat 1041 - 1069 niż ta, którą zachowały Rocznik kapituły krakowskiej i Rocznik dawny⁷⁴. Ich wspólne źródło zwane Rocznikiem kapitulnym krakowskim dawnym nie miało tych zapisów, a nawet brak było w nim wzmianek o urodzinach dwóch starszych synów Kazimierza, przyszłych władców Polski — Bolesława i Władysława. W tym hipotetycznym Roczniku kapitulnym dawnym znajdowały się jedynie przekazy o urodzinach trzeciego syna Kazimierza, Mieszka, 16 czerwca 1045 r.⁷⁵, o śmierci samego Kazimierza w 1058 r.⁷⁶ i jego syna Mieszka pod 1065 r.⁷⁷ i wreszcie o urodzeniu Mieszka Bolesławica pod 1069 r.⁷⁸

Ślad tego zaginionego rocznika dworskiego niezależnego zatem od Rocznika kapitulnego krakowskiego dawnego odnajdujemy w tzw. *Annales Silesiaci Compilati* notujących małżeństwo Kazimierza qui anno domini MXXX[X]I duxit uxorem de Rusiā nomine Mariam⁷⁹, a więc po tej poprawce zgodnie z Długoszem, który także nazwał ją Marią.

Zatrzymaliśmy się nad zagadnieniem rywalizacji i oznania z Krakowem w XI w., w toku której Poznań odzyskał na krótko swą dawną pozycję stołeczną, aby wyjaśnić utrzymanie przez biskupów poznańskich pozycji arcykapelanów dworu książęcego po odbudowie organizacji kościelnej, która nastąpiła w czasie krótkiej powtórnej stołeczności Poznania.

W celu zachowania tej pozycji również w Krakowie biskupi poznańscy utrzymali, posiadane zapewne już wcześniej, za Chrobrego, prawa do kościoła św. Michała na wzgórzu wawelskim jako miejsca pełnienia dworskiej służby kościelnej, a zwłaszcza wykonywania pracy kancelaryjnej przez książęcego kanclerza i kapelanów. Kościół ten nie podlegał biskupom krakowskim, lecz — jak stwierdzamy na podstawie bulli papieskiej z 1148 r. dla biskupstwa wrocławskiego — był podporządkowany biskupom kujawskim jako biskupom dworu polskiego⁸⁰. Za panowania Bolesława Wstydliwego wystawiono w 1277 r. dokument „datum Cracoviae

⁷⁴ Istnienie owego rocznika dworskiego stwierdzał T. Wojciechowski, *O rocznikach polskich X - XV wieku*, „Pamiętnik Akademii Umiejętności. Wydział Filologiczny i Historyczno-Filozoficzny”, t. 4, Kraków 1880, s. 180 - 182, 219 - 222, nie odwoływał się jednak do Długosza.

⁷⁵ *Rocznik kapituły krakowskiej*, wyd. Z. Kozłowska-Budkowa, MPH SN, t. V, Warszawa 1978, p. 48 (cytuje dalej *Rocznik kap. krak.*).

⁷⁶ *Ibid.*, p. 48, *Rocznik dawny*, wyd. Z. Kozłowska-Budkowa, MPH SN, t. V, Warszawa 1978, p. 9 (cytuje dalej *Rocznik dawny*).

⁷⁷ *Rocznik kap. krak.* p. 49.

⁷⁸ *Ibid.*, p. 50; *Rocznik dawny*, p. 10.

⁷⁹ MPH, III, p. 672.

⁸⁰ *Kodeks dyplomatyczny Polski*, wyd. L. Rzyszczyński, A. Muczkowski, A. Z. Helcel, t. II, cz. 1, Warszawa 1848, p. 1 - 4, nr I (fascimile), (cytuje dalej KPol), *Pommerellisches Urkundenbuch*, oprac. M. Perlach, Danzig 1882, p. 1 - 2, nr 2 (cytuje dalej *Pommerell. UB*).

in ecclesia beati Michaelis, per manus Martini capellani domini ducis”⁸¹, co potwierdza szczególnie związek tego kościoła z kapelą i kancelarią książęcą.

Do cofnięcia w głąb wcześniejszego średniowiecza tej szczególnej roli kościoła św. Michała jako miejsca przeprowadzania czynności prawnych skłania nas dokument wystawiony w 1229 r. przez księcia Henryka Brodatego dla klasztoru tynieckiego po odprawieniu roków sądowych „in monte modico ad ecclesiam sancti Michaelis”⁸². Przy kościele św. Michała znajdowało się zatem na „wzwyżu” stare miejsce odbywania sądów książęcych, nawiązujące, podobnie jak analogiczne miejsce na grodzie praskim, do dawnych miejsc kultowych⁸³.

Powiązanie kapeli książęcej z kolegiatą św. Michała wskazuje pośrednio na podległość tego kościoła biskupowi polskiemu (poznańskiemu, później wrocławskiemu). Posiadamy jednak również bardziej bezpośrednie świadectwa wiążące ten właśnie kościół z Awdańcami, których przedstawiciel Michał był kolejno kanclerzem i biskupem poznańskim. Już Tadeusz Lalik zauważył w 1962 r., że prepozytura (kolegiata) świętego Michała w Krakowie wykazuje wiele cech wspólnych, wśród nich uposażenie w tych samych dobrach, z prepozyturą (kolegiatą) utworzoną w tym samym czasie, na przełomie XI - XII w., w Skalbmierzu pod Krakowem⁸⁴. Kolegiatę skalbmierską św. Jana Chrzyciela, jak wykazał Władysław Semkowicz⁸⁵, a następnie Józef Szymański⁸⁶, fundował palatyn Skarbimir Awdaniec, nadając jej ziemie i dochody w obrębie zwartego kompleksu swoich dóbr tworzącego również parafię z ośrodkiem w Skalbmierzu. Przypuszczamy, że w fundacji tej wziął udział także książę Władysław Herman lub Bolesław Krzywousty, gdyż analogiczna do skalbmierskiej fundacja prepozytury (kolegiaty) świętego Michała na grodzie krakowskim była również wspólnym przedsięwzięciem księcia i możnowładcy. Obejmowała początkowo uposażenie prepozyta dysponującego także dochodami czterech kanoników prowadzących *vita communis*⁸⁷. Na fundację składał się przed lokacją Krakowa *census de tha-*

⁸¹ Zbiór dokumentów małopolskich, wyd. S. Kuraś, t. I, Kraków 1977, p. 6 - 7, nr 3 (cytuje dalej ZD Mał).

⁸² Kodeks dyplomatyczny klasztoru tynieckiego, wyd. W. Kętrzyński i S. Smolka, cz. 1, Lwów 1875, p. 14 - 15, nr 7.

⁸³ F. L. Wojcieszuk, *Tribunal ducis — Przyczynek do historii oznak władzy zwierzchniej*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 13, 1965, s. 65 - 70, i rec. G. Labudy, „St. Zr.”, 11, 1966, s. 162 - 163; tegoż, *Kraków biskupi przed rokiem 1000. Przyczynek do dyskusji nad dziejami misji metodiańskiej w Polsce*, „Studia Historyczne”, 17, 1984, z. 3, s. 402 - 403.

⁸⁴ T. Lalik, *Zagadnienie „vita communis” kapituł polskich XII w.*, (w:) *Wielki Średnie Medium Aevum. Prace ofiarowane Tadeuszowi Manteufflowi w 60. rocznicę urodzin*, Warszawa 1962, s. 99 - 110, a zwłaszcza s. 105.

⁸⁵ W. Semkowicz, *Ród Awdańców*, s. 181.

⁸⁶ J. Szymański, *Możnowładztwo małopolskie a kanonikat świecki w pierwszej połowie XII wieku*, „Studia Historyczne”, 1967, z. 1/2, s. 33 - 34, por. także A. Tomaszewski, *Romańskie kościoły z emporami zachodnimi na obszarze Polski, Czech i Węgier*, Wrocław 1974, s. 115 - 119.

⁸⁷ T. Lalik, *pass.*

bernis nadany przez księcia ⁸⁸, wsie Brańczyce i Szczytniki zapewne przez tegoż księcia nadane oraz w parafii kościoła kolegiackiego skalbmierskiego duża wieś Tempoczów z folwarkiem i Topola w parafii Kościelec. Nie wiemy, kto nadał wsie w parafii Wrocieryż pod Pińczowem ⁸⁹. Udział Awdańców w tej fundacji miał związek z ich kultem świętego Michała, głównego patrona rodu.

Dobra skalbmierskie wraz z kolegiatą zostały skonfiskowane przez księcia Bolesława Krzywoustego w 1118 r., a następnie nadane jako jego ekspiacja za śmierć brata Zbigniewa kościołowi, a dokładniej biskupom krakowskim ⁹⁰. Konfiskata objęła również udział Skarbimira w uposażeniu grupy kanonickiej (kolegiaty) św. Michała częścią dóbr skalbmierskich.

Represje objęły także biskupa poznańskiego Michała, który utracił swoją pozycję biskupa polskiego i związane z nią uposażenie i zwierzchnictwo nad fundacjami książęcymi — kolegiatami świeckimi i kościołami grodowymi, które otrzymał nowy biskup polski jako biskup włocławski. Odtąd lepiej nam znani od połowy XII w. biskupi poznańscy nie używają już tytułu biskupa polskiego, lecz występują jedynie jako biskupi poznańscy ⁹¹. Anonim tzw. Gall utracił być może wówczas urząd kanclerza książęcego i przerwał pisanie *Kroniki*.

Przytoczona już zapiska bamberska o biskupie Michale Awdańcu zaznacza przyznanie przez niego kościołowi w Bambergu stałego dochodu z Lubinia ⁹². Nadanie to wywołała zapewne groźba konfiskaty Awdańcowej części fundacji opactwa lubińskiego i wynikających stąd ich praw patronackich, czemu miało zapobiec owe dość niezwykle zagraniczne nadanie zapewniające, być może, Awdańcom mediację w sporze z księciem samego biskupa bamberskiego Ottona. Nadanie przez notorycznego Awdańca dochodu z samego Lubinia (de Lubendorf) potwierdza raz jeszcze kwestionowany ostatnio przez Zbigniewa Perzanowskiego ⁹³, który pominął ten przekaz milczeniem, wczesny związek opactwa lubińskiego

⁸⁸ KMał, II, nr 471, p. 123, r. 1264.

⁸⁹ *Joannis Dlugossii Liber beneficiorum dioecesis cracoviensis* t. I, Cracoviae 1863, p. 533 - 538.

⁹⁰ Zob. przyp. 86. Nie podzielamy w sprawie konfiskaty wątpliwości A. Tomaszewskiego, s. 119. Skarbimir występujący ok. 1124 r. na dyplomie legata Idziego dla Tyńca to Skarbimir Młodszy wymieniony obok Starszego na czele księgi brackiej lubińskiej, jego syn lub bratanek, *Księga bracka i nekrolog opactwa Panny Marii w Lubiniu*, opracował i komentarzem opatrzył Z. Perzanowski, MPH SN, t. IX, fasc. 2, Warszawa 1976, s. 4, przyp. 6.

⁹¹ Rocznik lubiński zachowany częściowo w rękopisie sprzed 1278 r. już pod 1146 r. notuje: Bogufalus episcopus Poznaniensis obiit, *Annales Poloniae Maioris* rec. et annotavit B. Kürbis, MPH Seria II, t. VI, Warszawa 1962, p. 113. Poprzednik jego Marcin również jako episcopus poznaniensis wystąpił wiarygodnie w 1145 r. w podrobionym dla cystersów w Łądzie dokumencie KWkp, I, nr 10, Kozłowska-Budkowa, *Repertorium*, s. 43 - 44, nr 39.

⁹² Zob. przyp. 37.

⁹³ Z. Perzanowski, *Opactwo benedyktyńskie w Lubiniu. Studia nad fundacją i rozwojem uposażenia w średniowieczu*, Wrocław 1978, pass.

z Awdańcami. Lubin był zatem wspólną fundacją króla Bolesława Szczodrego i tego wielkopolskiego rodu.

Od 1118 r. dysponował Bolesław Krzywousty odebraną biskupowi Michałowi godnością biskupa polskiego (arcykapelana dworu) i związanym z nią bogatym uposażeniem⁹⁴. Otrzymał je, jak już sygnalizowaliśmy, biskup włocławski. Przypuszczamy, że niezwykle, jak na stosunki polskie, utworzenie w tym samym czasie, w roku 1123 na niewielkich Kujawach dwóch diecezji położonych w niewielkiej odległości od Gniezna i Płocka wywołane było potrzebą powołania nowego biskupstwa dla dworu polskiego na miejsce biskupa poznańskiego. Diecezja kruszwicka, jak wykazał Gerard Labuda, miała objąć Pomorze Gdańskie i Słupskie. Nowy biskup włocławski miał zatem spełniać jakieś zadania wewnętrzne — objąć patronat nad klerem dworskim i kościołami książęcymi, a także zająć się prowadzeniem polityki zagranicznej dworu polskiego.

Pierwszym znanym nam biskupem włocławskim był Swidger, uczestniczący w marcu 1133 r. w akcie poświęcenia kościoła we wsi Strzelno, przekazany przez Długosza, który tytułuje go w nim biskupem kruszwickim⁹⁵. Natomiast w nekrologu bamberskim św. Michała wymieniono Swidgera pod dniem 10. marca, nadając mu tytuł episcopus Poloniensis⁹⁶ zamiast oczekiwanego Wloclaviensis lub Cuiaviensis. Uposażenie nadane w 1123 r. biskupstwu włocławskiemu potwierdził w 1148 r. papież Eugeniusz III bullą zaadresowaną fratri Warnero Vlotizlaviensi episcopo⁹⁷. Trzy przekazane Włocławkowi przez Krzywoustego instytucje kościelne lub dochody z nich podlegały jako własność książęca arcykapelanowi jego dworu i wraz z tą godnością przeszły do rąk nowego biskupa polskiego już na stałe jako uposażenie nowej diecezji.

W skład uposażenia wszedł kościół NP Marij w Zawichoście uposażony przez księżną Judytę Marię salicką łagowskim okręgiem grodowym⁹⁸. Uposażenie biskupstwa potwierdzone w 1148 r. obejmowało

⁹⁴ K. Maleczyński zwracał kilkakrotnie uwagę na niezwykle ubogie, w zestawieniu z innymi biskupstwami, uposażenie biskupów poznańskich w średniowieczu; tegoż, *Stan i program badań nad uposażeniem biskupstwa poznańskiego na tle porównawczym*, w: *Pamiętnik IV Zjazdu Historyków Polskich*, Lwów 1925, oraz *Bolesław III Krzywousty*, Wrocław 1975, s. 289.

⁹⁵ *Długossii Annales*, lib. IV, p. 319. Był według Katalogu I biskupów kujawskich (heksametrycznego) pierwszym biskupem włocławskim, lecz w przekazie tym imię uległo zniekształceniu na Rudgerus, MPH, t. IV, p. 24-25; por. J. Fijałek, *Ustalenie chronologii biskupów włocławskich*, „Przewodnik Naukowy i Literacki”, 22, 1894, s. 59 i n.; J. Tazbirowa, *Początki biskupstwa na Kujawach*, „Przegląd Historyczny”, 1962, s. 238-239. Nie zgadzamy się z propozycją G. Labudy, *Początki diecezjalnej organizacji kościelnej na Pomorzu i na Kujawach w XI i XII wieku*, „Zapiski Historyczne”, t. XXIII, 1968, z. 3, s. 44, 53, rozróżnienia Rudgera i Swidgera, gdyż lekcja Rudgerus jest zniekształceniem imienia Svidgerus. Długosz umieścił owego domniemanego „Rudgera” po biskupie Wernerze w latach 1171-1178, tegoż, *Opera omnia*, t. I, p. 524 n. Uważamy, że Swidger objął między 1124 a 1133 r. również biskupstwo kruszwickie, być może po śmierci jedyne biskupa samej tylko Kruszwicy (Baldwina?).

⁹⁶ *Ex necrologio S. Michaelis Bambergensi Posteriore*, (w:) *Mon. Bamb.*, p. 569.

⁹⁷ Zob. przyp. 80.

⁹⁸ *Ibid.*, przyp. 80. Uposażenie NP Marii w Zawichoście przez Judytę Marię

także dziewięć z dochodów kolegiaty NP Marii w Sandomierzu oraz prepozyturę św. Michała w Krakowie. Te trzy instytucje stanowiły własność książęcą, jak przypuszczamy wyłączoną spod władzy biskupa krakowskiego i obsługiwały małopolskie sedes regni principales Kraków i Sandomierz. Do służby na rzecz dworu książęcego i administracji pociągani byli także kanonicy zawichojscy⁹⁹.

Prepozyci tych grup kanoniczych i sami kanonicy byli, szczególnie z tytułu swych godności, predestynowani do obejmowania godności biskupa polskiego, a także, jak wskazują na to przykłady z XIII w., kanclerza lub podkanclerzego książęcego¹⁰⁰.

Nadanie Bolesława Krzywoustego z 1123 r., przekazujące nowo powstającemu biskupstwu książęce kościoły lub ich dochody, zdradza istnienie w Polsce wczesnośredniowiecznej dwoistej struktury kościelnej, polegającej na występowaniu obok kościołów podległych biskupowi danej diecezji także kościołów wyłączonych spod władzy biskupa stanowiących własność księcia, usytuowanych w grodach lub dworach (włościach) książęcych. Zjawisko to sygnalizowaliśmy już, wskazując na istnienie w Gnieźnie obok arcybiskupiej katedry grodowego kościoła książęcego św. Jerzego, późniejszej kolegiaty.

W XI lub początkach XII w. kościoły książęce, zwłaszcza położone w głównych grodach, otrzymały grupy kanoniczne i przekształciły się w niewielkie książęce kolegiaty posiadające stałe uposażenie pozostające w ręku prepozyta. Kilka takich fundacji małopolskich już przedstawiliśmy.

Zjawisko występowania w XII i w początkach XIII w. obok kapituł katedralnych i kolegiat fundacji biskupiej w tym samym zespole grodowo-osadniczym grup kanoniczych (kolegiat) należących do księcia zostało dostrzeżone przez badaczy dziejów kościoła węgierskiego i określone mianem kolegiat towarzyszących lub podwójnych — książęcych (świeckich) i biskupich¹⁰¹. Określenia te oddają dobrze również stosunki polskie we

Salicką Łagowem zaznaczył Długosz dwukrotnie: *Długossii Annales*, lib. III, p. 156 - 157: *Episcopo vero Cuyaviensi contulit castellanium de Lagow cum servitutibus eiusdem* oraz w *Lib. Benef.*, t. I, p. 620. Judyta Maria uposażyła nie nieistniejące jeszcze biskupstwo włocławskie, lecz własny kościół grodowy fundując zapewne w nim prepozyturę (grupę kanoniczną). Przypuszczamy zatem, że wdowa miała główną rezydencję i dwór w Zawichocie. Nie wiemy, na jakiej podstawie G. Labuda uważa, że kościół ten należał do jurysdykcji biskupów krakowskich, zob. tegoż, *O budowlach przedcysterskich w Wąchocku*, „Biuletyn Historii Sztuki”, 1983, nr 3 - 4, s. 254 - 255. Dobra Wąchock biskup krakowski mógł otrzymać nie na wymianę za kościół w Zawichocie, lecz np. jako dar ekspiacyjny Bolesława Krzywoustego po śmierci jego brata Zbigniewa.

⁹⁹ J. Szymański, *Wczesnośredniowieczne kanonickie środowisko zawichojско-sandomierskie*, „Roczniki Humanistyczne”, 12, 1964, z. 2, s. 215 - 229.

¹⁰⁰ K. Maleczyński, *Zarys dyplomatyki polskiej wieków średnich*, t. I, Wrocław 1951, s. 82 - 152, 177 - 189.

¹⁰¹ W. Toth, *The Christianisation of the Magyars*, „Church History”, 11, 1942, s. 33 - 54; K. Morawski, *Organizacja kościoła*, IX. *Węgry i Słowacja*, (w:) „Słownik Starożytności Słowiańskich”, t. III, cz. 2, Wrocław—Warszawa—Kraków 1967, s. 538; G. Györffy, *Structures ecclésiastiques de la Hongrie Médiévale*, „Bibliothèque de la Revue d'histoire ecclésiastique”, 1974, nr 61, s. 159 - 167.

wcześniejszym średniowieczu. Do kolegiat paralelnych należały w Polsce kolegiaty i katedry w Gnieźnie i w Krakowie, a także kolegiata NP Marii na Ostrowiu Tumskim w Poznaniu położona obok katedry¹⁰². W Kruszwicy istniała książęca kolegiata św. Wita w drugim członie grodu kruszwickiego obok biskupiej św. Piotra¹⁰³. W Płocku obok katedry biskupiej powstała książęca kolegiata św. Michała przekazana następnie opactwu czerwińskiemu¹⁰⁴, a w Łęczycy kościół książęcy posiadający zapewne grupę kanoniczą w Kaplicy na Górze św. Małgorzaty pod Łęczycą, ofiarowany przez synów księżnej Salomei za dusze rodziców opactwu trzemeszeńskiemu¹⁰⁵ oraz kolegiata tumska fundacji arcybiskupa Jana (Janika)¹⁰⁶.

Obok kolegiat paralelnych występowały również, zwłaszcza wcześniej, przed schyłkiem XI w., w mniejszych ośrodkach grodowych kościoły paralelne, grodowe książęce obok targowych lub podgrodziowych biskupich. Nie wiemy dokładnie, jaki był status kościołów grodowych. Być może podlegały, zwłaszcza od XII w., władzy obu biskupów, dworskiego i diecezjalnego, który stale umacniał swoją pozycję. Zwraca uwagę popularność określonych kilku wezwań w kościołach książęcych zwłaszcza wezwania maryjnego. Była to surowa bizantyńska Theotokos-Bogurodzica, a nie późniejsza Panna Maria występująca w miastach lokacyjnych. Obok wezwań maryjnych częste były wezwania rycerskie: św. Jerzego, św. Michała, św. Maurycego, św. Marcina z Tours¹⁰⁷.

Kościoły paralelne wystąpiły np. w Zawichoście posiadającym książęcy kościół św. Maurycego, jak świadczy wezwanie zapewne grodowe, a w osadzie podgrodowej kościół św. Trójcy sięgający XI/XII w., później siedziba biskupiego archidiacona¹⁰⁸.

Sieć grodowych kościołów książęcych wyłączonych spod władzy biskupów danej diecezji uzupełniały kościoły przy dworach książęcych, posiadające nieraz, jak np. Stopnica, własne grupy kanoniczne¹⁰⁹. Coraz

¹⁰² T. Tyc, *Legenda kościoła NMP na wyspie Tumskiej*, (w:) *Kronika Miasta Poznania*, IV, 1926; Nowacki J., *Kościół NMP w Poznaniu*, „Miesięcznik Kościelny Archidiecezji Poznańskiej”, VI, 1951, nr 11/12.

¹⁰³ W. Hensel, A. Broniewska, *Kruszwica od czasów najdawniejszych do roku 1271*, Warszawa 1961.

¹⁰⁴ C. Deptuła, *Zagadnienie początków kolegiaty św. Michała w Płocku*, „Notatki Płockie”, 1959, nr 13/14, s. 36 - 43.

¹⁰⁵ KWkp, I, s. 18, nr 12; Kozłowska-Budkowa, *Repertorium*, s. 50 - 51, nr 44; S. Zajączkowski, *O posiadłościach klasztoru trzemeszeńskiego w Łęczycy*, w: *Studia i materiały historyczne, t. 30, 1964*, s. 53 - 83; E. Kowalska, *Dokument Humbolda, kardynała, legata papieskiego wystawionny dla Trzemeszna w dniu 2 marca 1146 roku*, (w:) *Gniezno. Studia i materiały historyczne*, I, Warszawa - Poznań 1984, s. 33.

¹⁰⁶ Osobę fundatora ustalił A. Tomaszewski, s. 105 - 106.

¹⁰⁷ A. Gieysztor, *Les paliers de la pénétration du christianisme en Pologne du X et XIe siècles*, (w:) *Studi in onore di Amintore Fanfani*, vol. I, Milano 1962, s. 366.

¹⁰⁸ T. Lalik, *Sandomierskie we wcześniejszym średniowieczu*, (w:) *Studia sandomierskie*, Warszawa 1967, s. 48; A. Wędzki, *Zawichost*, (w:) „Słownik Starożytności Słowińskich”, t. VII, cz. 1, Wrocław 1982, s. 94 - 95.

¹⁰⁹ J. Szymański, s. 34 i n.

większą rolę odgrywały również nowe książęce fundacje zakonne. Mnisi z opactw książęcych, takich jak Lubin¹¹⁰ i Sulejów¹¹¹, obsługiwali kapelę książęcą na równi z prepozytami i kanonikami kolegiat książęcych. Przytoczone przykłady wskazują, że najwyższe godności kościelne w kapeli i kancelarii obejmował zarówno kler zakonny, jak i ci z kapelanów dworskich, którzy byli prepozytami książęcych kolegiat, dzięki czemu osiągnęli następnie godności kanclerza i biskupa polskiego lub biskupów pozostałych diecezji polskich.

W wypadku Swidgera, biskupa kujawskiego (włocławskiego) tytułowanego w nekrologu benedyktynów na Górze św. Michała w Bambergu *episcopus Poloniensis*¹¹², po raz pierwszy wyraźnie stwierdzamy łączenie tytułatury *episcopus Poloniensis (Poloniae)* z posiadaniem dworskiej prepozytury św. Michała na grodzie krakowskim. W jego wypadku wystąpienie tej tytułatury niepodobna wyjaśnić zamiennością nazw: polski i wielkopolski biskup.

Następcą Swidgera był odbiorca bulli papieskiej z 1147 r. Werner, być może, wcześniej benedyktyn z kręgu bamberskiego, który w Polsce pojawił się w otoczeniu Swidgera, jeśli identyczny jest z Wernerem kanonikiem kolegiaty św. Piotra występującym w dokumencie księżnej Salomei dla Mogilna z 1143 r.¹¹³ Wkrótce potem objął on z ramienia nowego seniora polskiego Bolesława Kędzierzawego biskupstwo włocławskie połączone nadal z godnością biskupa dworu polskiego. Świadczy o tym nie tylko bulla z 1148 r., lecz również okoliczności jej użyczenia na synodzie w Reims, na którym stał najprawdopodobniej na czele delegacji polskiej reprezentującej obóz juniorów i jego interesy¹¹⁴. Wypełniał zatem obowiązki ciężące stale na biskupach polskich. Był czołowym dyplomatą księcia Bolesława Kędzierzawego również w okresie hołdu w Krzyszku i zapewne w nagrodę uzyskał, być może dopiero w 1159 r., przejście na stołeczne obok Krakowa w czasie senioratu Kędzierzawego biskupstwo płockie. Już jako biskup płocki posłował w 1165 r. na zjazd do Akwizgranu, na którym potwierdził akces Polski do stronnictwa procesarskiego popierającego antypapieża Paschalisa III¹¹⁵.

Śledząc dzieje następców Swidgera i Wernera na biskupstwie włocławsko-kruszwickim, zwanym coraz częściej kompromisowo kujawskim,

¹¹⁰ Fundację Lubina przez króla Bolesława Szczodrego wykazał Z. Perzanowski, *Opactwo*, s. 26 - 41. O opatach lubińskich, kapelanach książęcych w XIII wieku zob. przyp. 117.

¹¹¹ O fundacji Sulejowa przez Kazimierza Sprawiedliwego i jego zakonników kapelanach książęcych zob. J. Mitkowski, *Początki klasztoru cystersów w Sulejowie*, Poznań 1949, pass., a zwłaszcza s. 135 - 136.

¹¹² *Ex Necrologio S. Michaelis Bambergensi Posteriore*, (w:) *Mon. Bamb.*, p. 569.

¹¹³ KWkp, I, s. 15, nr 9.

¹¹⁴ Z. Kozłowska-Budkowa, *Repertorium*, s. 53, nr 47; C. Deptuła, *Niektóre aspekty stosunków Polski z cesarstwem w wieku XIII*, (w:) *Polska w Europie. Studia historyczne* pod redakcją H. Zinsa, Lublin 1968, s. 47.

¹¹⁵ *Ibid.*, s. 60 - 63.

zwracamy uwagę na biskupa kujawskiego z lat 1187 - 1198, Stefana, którego Karol Maleczyński zidentyfikował z kanclerzem księcia Kazimierza Sprawiedliwego z 1166/1167 r.¹¹⁶ Na to biskupstwo wstąpił zapewne z urzędu kanclerza polskiego przy Kazimierzu Sprawiedliwym. Również Wolimir, biskup kujawski w latach 1252 - 1275, był wcześniej kolejno kanclerzem Konrada, księcia Krakowa i Łęczycy, a następnie jego syna Kazimierza kujawskiego¹¹⁷.

Natomiast w dzielnicy wielkopolskiej biskupi poznańscy utrzymali swoją tradycyjną pozycję arcykapelanów i arcykanclerzy na dworze księcia dzielnicowego w Poznaniu. Również opaci lubińscy jeszcze za rządów księcia Władysława Odonica w wieku XIII nosili swój dawny tytuł kapelana książęcego¹¹⁸. Kanclerze Mieszka Starego byli jednocześnie prepozytami lub kanonikami kapituły poznańskiej, a następnie zostawali biskupami poznańskimi. Kanclerz tego księcia w 1145 r., Pean, został już w następnym roku biskupem poznańskim. Następcami jego byli kanclerz Radwan, scholastyk, a następnie biskup poznański od około 1164 - 1172 r., i Cherubin — kanclerz Mieszka Starego w 1166/1167 r., zmarły jako biskup poznański po 1180 r.¹¹⁹ Być może Cherubin był nadal kanclerzem Mieszka Starego jako seniora w Krakowie i z tego urzędu wstąpił na katedrę poznańską, przypuszczamy bowiem, że książę ten przywrócił swojemu biskupowi poznańskiemu godność biskupa totius Polonie. Cherubin mógł zaś jako kanclerz lub biskup polski wprowadzić do kancelarii krakowskiego seniora Mieszka Starego, zatem przed 1177 r., kustosza poznańskiego Mrokotę, który został przed 1189 r. kanclerzem Kazimierza Sprawiedliwego, a zmarł w 1196 r. jako biskup poznański¹²⁰. Wymienione zatem przez Tadeusza Wojciechowskiego trzy przykłady objęcia przez kanclerza ogólnopolskiego godności biskupa polskiego (poznańskiego lub kujawskiego) możemy dzięki odkryciu nowych źródeł powiększyć do sześciu wypadków w obrębie tylko jednego wieku — XII.

Seniorat Mieszka Starego zahamował na krótko postępujący spadek znaczenia biskupów poznańskich związany z utratą przez nich władzy

¹¹⁶ K. Maleczyński, *Zarys dyplomatyki*, s. 97.

¹¹⁷ Wolimir, kanclerz Konrada, księcia Krakowa i Łęczycy XI 1241, *Zbiór ogólny przywilejów i spominków mazowieckich*, wyd. J. K. Kochanowski, Warszawa 1919, p. 492 - 493, nr 416, także 10 XI 1241, p. 492 - 495, nr 418, a od 1252 r. biskup kujawski; *Rocznik kapituły poznańskiej*, wyd. B. Kürbis, MPH SN, t. VI, p. 30.

¹¹⁸ KWkp, I, nr 119, r. 1231: dilecti capellani nostri Andree abbatis... in Lubin; *ibid.*, nr 232, r. 1242: dilecti capellani nostri domini Woyslai abbatis; *ibid.*, nr 236 r. 1242; oraz KPol, I, nr 30, 30 IV 1242: dilecti capellani nostri Heclini abbatis; KWkp., nr 467, r. 1277: Jacobum abbatem nostrum fidelem capellanum, por. o kapelanach dworu książęcego — opatach; W. Abraham, *Początki prawa patronatu w Polsce*, Lwów 1889, s. 124 n.; R. Grodecki, *Początki immunitetu w Polsce*, Lwów 1930, s. 48; J. Mitkowski, s. 135 - 136; Z. Perzanowski, *Honorarium autorskie Galla-Anonima*, „Nasza Przeszłość”, IX, Kraków 1959, s. 21 - 22; tenże, *Opactwo*, s. 30 - 31.

¹¹⁹ K. Maleczyński, *O kanclerzach polskich XII wieku*, „Kwartalnik Historyczny”, 1928, s. 36 n.; tenże, *Zarys dyplomatyki*, s. 83, 96 - 97.

¹²⁰ Odmienne przedstawiał karierę Mrokoty F. Sikora, *Mrokota (zm. 1196)*, PSB, t. XXII, 1, Wrocław 1977, s. 187 - 188.

na dworze i bogatego uposażenia w Małopolsce. Do 1123 r., to jest do reorganizacji kościoła polskiego przeprowadzonej przez legata Idziego, I oznań zajmował na liście biskupstw najwyższe miejsce zaraz po Gnieźnie, nawet przed Krakowem i Wrocławiem¹²¹. W 1180 r. na synodzie łączyckim biskup poznański Cherubin zajmował dopiero trzecie miejsce, po krakowskim i wrocławskim¹²², a w 1248 r. zasiadł na synodzie wrocławskim prowincji polskiej na czwartym miejscu, po biskupach Tomaszu wrocławskim, Prandocie krakowskim i Michale kujawskim¹²³. Odtąd biskupi poznańscy zajmowali stale owe czwarte miejsce, a nawet o jego utrzymanie rywalizowali z biskupami płockimi¹²⁴. Natomiast biskupi kujawscy awansowali stale w hierarchii biskupów polskich, utrzymując się od 1248 r. na trzecim miejscu — po Krakowie i Wrocławiu. W czasach nowożytnych zajęli nawet pierwsze po Gnieźnie miejsce. Tendencja ta zaznaczyła się już w 1180 r., gdyż na synodzie łączyckim Onolf kujawski zasiadł bliżej arcybiskupa niż Lupus ze znacznie starszego Płocka¹²⁵. W 1213 r. w wykazie świadków dokumentu powstałego podczas synodu sieradzkiego prowincji gnieźnieńskiej biskup kujawski Bartha wystąpił nawet przed wrocławskim Wawrzyńcem i płockim Getką¹²⁶. Swój awans zawdzięczali biskupi kujawscy zdobyciu mocnej pozycji na dworze władcy, utrzymanej nawet w okresie postępującego rozbitcia dzielnicowego, które położyło kres wczesnośredniowiecznej zasadzie eksterytorialności kleru dworskiego, obejmującej nie tylko kapelę i kancelarię, lecz również własne kościoły monarsze w grodach i dworach książęcych.

Reasumując stwierdzamy, że wyróżnienie przez Anonima tzw. Galla biskupa polskiego (poznańskiego) Pawła było uzasadnione istnieniem również w Polsce wzorców karolińsko-ottońskich organizacji kościoła monarszego, polegających na wyłączeniu duchowieństwa dworskiego i własnych kościołów władcy spod jurysdykcji miejscowych biskupów. Wzorzec ten zastosowano również w Czechach, na Węgrzech i w Chorwacji.

Jednymi z głównych organów władzy panującego były jego kapela i kancelaria umiejscowione nie przy katedrach i kapitułach biskupich, lecz przy prepozyturach (kolegiatach) monarszych i jego kościołach grodowych. Przykładem takiej prepozytury (kolegiaty) jest św. Michał na grodzie krakowskim, jako miejsce spisywania dokumentów, obok którego zasiadał książę na sądach i tu był zapewne uroczystie intronizowany.

¹²¹ Liber pontificalis z czasów Kaliksta II (1119 - 1124) wymienia biskupstwa prowincji gnieźnieńskiej z 1123 r., bez nowo utworzonych w 1124 r., P. David, *Gilon de Toucy*, (w:) *Studia historyczne ku czci St. Kutrzeby*, t. II, Kraków 1938, s. 135; o dotacji tego wykazu, zob. K. Górski, *Jeszcze o początkach biskupstwa kruszwickiego*, „Zapiski Historyczne”, 31, 1966, s. 93 - 94.

¹²² *Wincentego Kronika polska*, lib. IV, cap. 9, MPH, t. II, p. 399.

¹²³ *Synodus Wratislaviensis a. 1248*, wyd. R. Hube, *Antiquissimae Constitutiones Synod. Provinciae Gneznensis...*, Petropolii 1856, s. 15 - 16.

¹²⁴ J. Nowacki, *Dzieje*, s. 43.

¹²⁵ Zob. przyp. 122.

¹²⁶ KPol., t. III, p. 10 - 11, nr 7.

Kapela i kancelaria władcy poddane były władzy biskupa polskiego zajmującego się między innymi także prowadzeniem z ramienia władcy polityki zagranicznej państwa. Biskupami polskimi byli od czasów Jordana i Ungera aż do 1118 r. biskupi poznańscy, a od 1123 r. wrocławscy (kujawscy), rywalizujący o tę godność z biskupami poznańskimi, krakowskimi i płockimi. Bezpośrednim zwierzchnikiem kapeli książęcej był kanclerz, będący zazwyczaj prepozytem lub kanonikiem w którejś z książęcych kolegiat.

Ustalenia powyższe pozwalają naszym zdaniem lepiej zrozumieć wielkopolski charakter *Kroniki* Anonima tzw. Galla, powstałej, jak wykazał Gerard Labuda, w Krakowie, a przekazującej jedynie dziejowe legendy wielkopolskie i zajmującej wobec factum św. Stanisława stanowisko pełne rezerwy. Uprawdopodobniają one istnienie na dworze i w kancelarii książęcej w Krakowie odrębnego od kapitulnego krakowskiego rocznikarstwa dworskiego. Rozstrzygają również spór, czy istniało archiwum książęce na rzecz jego odrębności od biskupiego.

Ów odrębny od kapitulnego krakowskiego nurt rocznikarstwa dworskiego był kontynuacją „Rocznika Jordana — Ungera” i zaznaczył wyraźnie swój charakter dworski w latach 1041 - 1069. Znalazł również swój wyraz w „Roczniku dawnym” z 1122 r., który mimo krakowskiego miejsca powstania zdradza szczególnie związek z północnymi ziemiami Polski, poddając tym samym w wątpliwość uniwersalny charakter zaginionego krakowskiego rocznika dawnego jako unikalnego źródła wszystkich późniejszych roczników polskich.

L'ÉGLISE MONARCHIQUE AUX X - XIIe S. ET SON CHEF, ÉVÊQUE POLONAIS

La distinction faite par le premier chroniqueur polonais dit Gall l'Anonyme, de l'évêque de Poznań (polonais) Paweł, dans les dédicaces de sa Chronique, était justifiée par l'existence, en Pologne également, du modèle carolingien-ottonien d'Eglise monarchique relevant uniquement d'un archichapelain qui était en même temps l'archichancelier (archicapellanus, archicancellarius) de la cour, non subordonné au diocèse. Ce modèle était appliqué dans les pays situés à l'Est et au Sud de l'Allemagne, en Bohême, Hongrie, Croatie, et aussi en Pologne où, à la tête de l'Eglise relevant directement du monarque auquel elle appartenait, était placé depuis la création de l'évêché des missionnaires polonais (fin du Xe s.) l'évêque de Poznań qui, en tant qu'archicapellanus du souverain polonais, portait le titre d'évêque de Pologne. Après l'étouffement de la révolte du palatin Skarbimir en 1118, son proche parent Michał perdit cette dignité, mais vers 1123 elle fut reconquise par l'évêque du diocèse de Włocławek nouvellement créé, bientôt annexe au diocèse de Kruszwica sous le nom de diocèse de Cujavie. L'évêque polonais, archichapelain et archichancelier de la cour, avait pour suppléant le chancelier ducal (royal) qui se voyait le plus souvent confier la charge d'évêque de la cour. A eux deux, ils dirigeaient l'orchestre et la chancellerie royale instal-

lées auprès des collégiales fondées par le monarque, et auprès des églises des châteaux forts qui lui appartenaient. Ils formaient un réseau d'églises royales parallèle à celui des églises épiscopales. Aussi bien les deux chefs du clergé de la cour, l'évêque et le chancelier, que les chapelains et les secrétaires étaient les prévôts ou les chanoines des collégiales royales.

Ces constatations représentent la dualité de la structure de l'Eglise dans les principaux centres de l'Etat des premiers Piast, surtout à Cracovie. Elles expliquent la tradition polonaise, et plus exactement la tradition de Grande-Pologne, sur les débuts légendaires de l'Etat polonais, transmise par le premier chroniqueur qui écrivait à Cracovie. Elles rendent également probable l'existence à Poznań et à Cracovie, dès le XIe s., d'annales de la cour, distinctes des annales épiscopales et capitulaires de Cracovie.